

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՎԱՆԻԿ ՎԻՐԱՔԵԱՆ

Պատմական գիտ. դոկտոր, պրոֆ.

ԱՐԺԷՔԱԻՐ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆ ՎԱՆ-ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ 1908–1918 ԹԹ. ՊԱՏՍՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

Նայ ընթերցողների եւ պատմագետների ուշադրութեանն է ներկայացուել գիտութեան անխոնջ մշակ, պատմաբան Աւետիս Յարութիւնեանի տքնաշան աշխատանքի եւ երկարատեւ պրպտումների արդիւնքը հանդիսացող մի հիմնարար աշխատութիւն, որն առաջին իսկ պահից իր վրայ է բեւեռում համակ ուշադրութիւն, գրաւում մատուցուած պատմափաստերի խորագիտութեամբ եւ բարձր գիտատեսական մօտեցումով առաջադրուած հարցերի պատմաքննական վերլուծութեանը:

Ինչպէս միշտ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը ոչ միայն ազգային-հոգեւոր կեանքի յետագայ վերելքի ապահովման առաջնագծում է, այլեւ ինչպէս նախորդ բոլոր դարերում Հայոց կաթողականիստ հոգեւոր կենտրոնը հանդէս է գալիս գիտութեան տարբեր ոլորտների, եւ մասնաւորապէս Հայրենիքի պատմութեան անխօս հովանաւորի, սատարողի ու ստեղծուող արժէքների պահպանողի եւ տարածողի աստուածահաճոյ դերում:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչութիւնը, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչական խորհրդի երաշխաւորութեամբ, «Սարգիս Գաբրիէլեան» հիմնադրամի հովանաւորութեամբ եւ Նորին Սուրբ Օծութիւն Տ. Տ. Գարեգին Բ. Վեհափառ Հայրապետի անմիջական նախաձեռնութեամբ լոյս է ընծայել Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի Հայոց պատմութեան ամբիոնի դոցենտ, Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանի եւ Սեւանի Վազգէնեան դպրանոցի դասախօս, պատմական

գիտությունների թեկնածու Աւետիս Հմայակի Յարութիւնեանի՝ «Վան-Վասպուրականի կրօնամշակութային կեանքը եւ պետականութեան ստեղծման փորձը (1908–1918 թթ.)» (Սուրբ Էջմիածին, 2018, 308 էջ+8 ներդիր էջ) խորագիրը կրող մենագրութիւնը, որ միանգամայն արժէքաւոր ներդրում է հայ պատմագիտութեան ոլորտում: Աւ. Յարութիւնեանի մենագրութեան մէջ արծարծուած հիմնահարցերը վերաբերում են Վան-Վասպուրականի կրթամշակութային, ազգային-հոգեւոր, ինչպէս եւ կեանքի այլ կարեւոր ոլորտներին՝ հայկական պետականութեան բնօրրաններից եւ Հայոց ազատամարտի միջնաբերդերից մէկին:

Ուսումնասիրութիւնը, որ գրուած է գիտատեսական եւ պատմաքննական պատշաճ մակարդակով, բաղկացած է երկու գլուխներից, նուիրուած է Վան-Վասպուրականի նորագոյն պատմութեան վերջին շրջանի պետաքաղաքական եւ կրօնամշակութային կեանքի՝ ըստ ամենայնի համակողմանի եւ ամբողջական լուսաբանմանը:

Աշխատութեան առաջին գլխում հեղինակը արժեւորել է Ի. դարասկզբի Վասպուրականի հոգեւոր-մշակութային յարաբերութիւնների վերելքը, որի արդիւնքում Վանի նահանգում 1908–1917 թթ. յարաբերական ազատութեան պայմաններում, զարթոնք ապրեց գիտամշակութային կեանքը, ստեղծուեց ազգային դպրոցների, որբանոցների, մանկապարտէզների, ազգային ընկերութիւնների լայն ցանց, զարգացաւ արուեստը, երաժշտութիւնը, կատարուեցին պատմահնագիտական, ազգագրական եւ բանասիրական ուշագրաւ հետազոտութիւններ, եւ ի յայտ եկան հոգեւոր-եկեղեցական ու կրօնական յարաբերութիւնների նոր դրսեւորումներ:

Ուսումնասիրութեան երկրորդ գլխում ներկայացւում է Հայոց պետականութեան վերականգնման աննախադէպ գործընթացը Վանում 1917–1918 թթ., որը Վասպուրականի եւ ողջ հայ ժողովրդի անսահման կամքի, անսպառ կորովի, ջերմ հայրենասիրութեան վառ ու ցայտուն ապացոյցն էր՝ ազատ եւ անկախ կեանքով ապրելու առհաւատչեան: Ինչպէս 1915 թ. Վանի նահանգապետութեան (Առաջին կառավարութեան), այնպէս եւ 1918 թ. Վանի Երկրորդ կառավարութեան անժխտելի իրողութիւնը եւ կարճատեւ, սակայն միանգամայն ուսանելի գործունէութեան փորձն ու պատմաքաղաքական դասերը 1918 թ. մայիսին ազգային ոգեկոչման հերոսական օրերին հիմք հանդիսացան Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան պետականաշինութեան եւ հոգեւոր վերածննդի գործընթացում:

Աշխատուիլները գրուած է արխիւային բազում վաւերագրերի, տպագիր սկզբնաղբիւրների, յուշագրութիւնների, օտարալեզու գրականութեան եւ պարբերական մամուլի փաստառատ նիւթերի վերհանմամբ եւ գիտական շրջանառմամբ, որոնք այս համադրմամբ եւ նորովի մօտեցմամբ զգալի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում հայ պատմագիտութեան եւ Հայ Առաքելական եկեղեցու տարեգրութեան ամբողջացման համար:

Մենագրութիւնը, որը նորանկախ պետականութեան տարիներին Վասպուրականի պատմութեանը նուիրուած առաջին հետազօտութիւնն է, նախատեսում է Վան-Վասպուրականի, Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան եւ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու պատմութեամբ հետաքրքրուած հետազօտողների ու ընթերցող լայն շրջանակների համար:

Աւ. Յարութիւնեանը յատուկ գործվանքով է ներկայացնում Վան-Վասպուրականի հայութեան կրթամշակութային կեանքը, վանեցու գոյապայքարը եւ պետականութեան ստեղծման փորձը, որն, անշուշտ, ուսանելի եղաւ Առաջին հանրապետութեան պետաքաղաքական համակարգի կերտման բնագաւառում:

Աւ. Յարութիւնեանն առանձնացնում է Վասպուրականը, կարեւորում նրա դերակատարումը ԺԹ. դարավերջի եւ Ի. հարիւրամեակի սկզբի պատմաքաղաքական իրադարձութիւններում: Աւ. Յարութիւնեանն ըստ ամենայնի արժեւորում է Հայոց Վասպուրական աշխարհի տեղն ու դերը Հայոց բազմադարեան Ազատամարտում եւ Օսմանեան պետութեան դէմ մղուած գօտեմարտում, ինչպէս նաեւ անձնուրաց ազգապահպանական գոյապայքարը եւ ձգտումը՝ ապրելու Հայոց աշխարհի մի գողտրիկ անկիւնում՝ Վասպուրականում, հայեացքը յառած Աղթամար կղզուն: Հեղինակն իրաւամբ կարծում է, որ Վասպուրականի հայութիւնը արեւմտահայութեան ամենակազմակերպուած հատուածն է եղել, որի ընդերքում ծնուել է համաժողովրդական հուժկու մի շարժում, իսկ Վանը դարձել է արեւմտահայութեան ազգային-ազատագրական մաքառումների եւ հերոսապատման կենտրոնատեղին, բազմաթիւ հերոսական էջեր գրելով հայոց ազատամարտի ոգեշունչ տարեգրութեան մէջ:

Աւ. Յարութիւնեանի ներկայ ուշագրաւ աշխատութեան կարեւոր արժանիքներից է նաեւ այն, որ անառարկելի եւ ցայտուն փաստերով հեղինակը ցոյց է տալիս, որ անգամ ամենադժուարին օրերին, հայոց մաքառման եղեռնապատում օրերին հայ մարդն անմասն չէր

մշակութային-կրթական կեանքից, եւ որ անգամ Վանի ու Վասպուրականի գոյապայքարի դժուարին օրերին, երբ Վասպուրականի հայ բնակչութիւն մաքառում էր եւ խիզախում, հայ դպրոցը եղել է յատուկ հոգածութեան առարկայ:

Աւ. Յարութիւնեանը բազմաթիւ օրինակներով ցոյց է տալիս, որ մշակութային զարթոնքի արդիւնքում ստեղծուեց ազգային դպրոցների ճիւղաւորում եւ արդիւնաւէտ գործող համակարգ՝ պետական, մասնաւոր, վանական եւ գիւղական կրթական հաստատութիւններ, աճեց մտաւորականութեան մի նոր՝ հայրենասէր եւ ամրակոռ սերունդ, որն էլ հէնց հանդիսացաւ ազգային-քաղաքական եւ ազատագրական շարժման ռահուիրան, զինապայքարը զուգակցելով Վասպուրականի երիտասարդ սերնդի՝ հայկեան ոգով դաստիարակութեան եւ կրթութեան ազգանուէր գործի հետ: Կրթական կեանքի կազմակերպման առումով որոշակի տեղ է յատկացուել դպրոցների կեանքում Սբ. Աղթամարի Առաջնորդարանի դերին: Աւ. Յարութիւնեանը նաեւ անդրադարձել է թուրքական իրականութեան պայմաններում կրթական ոլորտում եղած անհաւասարութիւններին, որի յաղթահարման ուղղութեամբ բազմաթիւ ջանքեր են գործադրուել, դիմումագրեր յղուել թուրքական կառավարութեանը՝ սակայն առանց էական արդիւնքների եւ ակնկալիքների:

Աշխատանքում որոշակի տեղ է յատկացուել Վանի նահանգին աղերսուող՝ պատմահնագիտական, ազգագրական եւ բանասիրական հետազօտութիւններին: Աւ. Յարութիւնեանը Վասպուրականի մշակութային կեանքի զարգացման ակնառու նուաճումներից է համարում նաեւ թատերական կեանքի, երաժշտութեան եւ այլ ուղղութիւնների զարգացումը:

Աւ. Յարութիւնեանը մեծապէս կարեւորել է հոգեւոր-կրօնական յարաբերութիւնների խնդիրները եւ Վան-Վասպուրականի կեանքում եկեղեցական-հոգեւոր կառույցների, այդ թւում օտարազգի միսիոներական կազմակերպութիւնների խաղացած դերը, դիտարկել դրանցում առկայ ստուերոտ երեւոյթները, եզրայանգելով, որ Եւրոպայից, ԱՄՆ-ից եկած կաթոլիկ ու բողոքական միսիոներները (գերմանական, ամերիկեան, ֆրանսիական եւ այլն) մուտք էին գործում օսմանեան եւ երիտթուրքական Թուրքիայ, եւ մասնաւորապէս Արեւմտահայաստան եւ հայութեան ծանր վիճակն օգտագործում իրենց հեռահար կրօնաքաղաքական նպատակադրումների ու շահերի իրականացման համար, ինչն այսօր եւս տեղի ունենում, ինչն, անշուշտ, միանգամայն կարեւորում

է Աւ. Յարութիւնեանի կողմից արծարծուած հարցը: Հայ ընթերցողի, պատմաբանի համար անշուշտ հետաքրքիր են Աւ. Յարութիւնեանի շրջանառուած այն փաստերը, որոնք վերաբերում են կաթողիկ եւ բողոքական քարոզչութեանը, դրանց նպատակադրումներին եւ ազգային-հոգեւոր ուժերի դիրքորոշումն այդ յարաբերութիւններում: Աւ. Յարութիւնեանը համակողմանիօրէն քննելով Արեւմտահայաստանում ծաւալուած միսիոներական գործունէութիւնը, ակնառու փաստերով ցոյց է տալիս, որ այն հակադրութեան եզրեր ստեղծեց Հայ եկեղեցու հետ: Աւ. Յարութիւնեանի բերած փաստերից ականյայտ է դառնում միսիոներական կազմակերպութիւնների յատուկ շահագրգռուածութիւնը հայ դպրոցի հացերում, որը լաւ միջոց դարձաւ հայ բնակչութեան տարբեր խաւերի վրայ ազդելու համար, չնայած այդպէս էլ քարոզիչներն իրենց ականակաւած արդիւնքները չստացան: Աւ. Յարութիւնեանի եզրայանգմամբ, Վանում միսիոներները ներդրեցին զգալի նիւթական, հոգեւոր ու բարոյական միջոցներ եւ բացեցին ու հովանաւորեցին մի շարք կրթական հաստատութիւններ, սակայն նրանց այդպէս էլ չաջողուեց Վանում ձեռք բերել անհրաժեշտ թուով համակիրներ, առուել եւս նրանց չաջողուեց խարխլել Հայ Եկեղեցու հիմքերը: Բազմակողմանի է ներկայացուած եկեղեցական կեանքը եւ այդ ոլորտում Բարձր Դռան քաղաքական շահը, Կ. Պոլսի պատրիարքի բռնած դիրքը եւ դերակատարումը հայ բնակչութեան հետ փոխյարաբերութիւններում եւ դրանում Բարձր Դռան ու թուրքական կառավարութեան բռնած ռազմավարութեան եւ ելեւէջումների հետ կապուած հարցերում:

Աւ. Յարութիւնեանի մենագրութեան անվիճարկելի արժանիքներից է նաեւ այն, որ նա ընթերցողին է հաղորդում մի կարեւոր գաղափարը, որ անգամ Հայոց Մեծ ցեղասպանութեան դժնդակ օրերին, մեր նախնիները վտանգելով իրենց կեանքը, ձեռագիր ու մատեան, գիրք եւ սրբապատկեր էին փրկում, այն խորին համոզուածութեամբ, որ գիրքը, մագաղաթը եւ մեսրոպատառ մատեանները կրօնաբարոյապաշտական եւ հայրենասիրական դաստիարակչութեան տեսանկիւնից մշակութային-ազգային ինքնապաշտպանութեան եւ գոյատեւման ամենաթանկարժէք դրսեւորումներից են, որ փրկելով ձեռագիր ու մատեան, հայ մարդն ինքն իրեն էր փրկում եւ կերտում հոգեւոր ապագայի հիմքերն ու հեռանկարը: Այս առումով Աւ. Յարութիւնեանը աներկբայ բազմաթիւ օրինակներ է բերում Վան-Վասպուրականից, փաստելով, թէ ինչպիսի արժէքային

համակարգով է վանեցին ու առհասարակ վասպուրականցին գնահատել հայ հոգեւոր հարստութիւնը՝ գիրքն ու մատեանը, ձեռագիրն ու սուրբ մագաղաթները, չվախենալով անգամ թուրքական եաթաղանից՝ փրկելով հայ ձեռագրական մշակույթը՝ Վասպուրականի, որ Արեւմտեան Հայաստանի խոշորագոյն կենտրոններից էր:

Աւ. Յարութեանեանի աշխատանքում կարեւորուել է նաեւ Վան-Վասպուրականում գործող որբանոցների, մանկապարտէզների եւ ազգային ընկերութիւնների գործունէութիւնը՝ այդ ոլորտում բախուող տարբեր շահերն ու հետաքրքրութիւնները:

Յարութիւնեանն ինքնատիպ եզրայանգման է եկել, որ Վասպուրականի հայութիւնն իր պատմութեան դժուարին շրջաններում կարողացաւ գոյատեւել, եւ անգամ 1915 թ. ապրիլ-մայիսին ստեղծել սեփական իշխանութիւնը շնորհիւ շրջահայեաց, հաւասարակշռուած եւ համախմբուած գործողութիւնների, ճիշտ պահերին ճիշտ որոշումներ կայացնելով, ինչը նրան հնարաւորութիւն ընձեռեց քիչ թէ շատ արդիւնաւէտութեամբ դիմագրաւել, իսկ երբեմն նաեւ յաղթող դուրս գալ օսմանեան բռնապետութեան բռնաճշումների պայմաններում, դրա հետ մէկտեղ պահպանելով Վասպուրականի նահանգի ժողովրդագրական գրեթէ անաղարտ նկարագիրը, սովորեց յաղթել եւ անգամ չափազանց լարուած, պատերազմական իրավիճակներում ունենալ ազգային դպրոց եւ զարգացած կրթամշակութային կեանք:

Հեղինակը հանգամանալից ներկայացրել է նաեւ Վասպուրականի հայութեան կեանքի ամենածանր եւ վտանգալից տարիները՝ Առաջին Աշխարհամարտի եղեռնապատում օրերը, երբ դամոկլեան սուրը կախուեց հայութեան գլխին, երբ կոտորածների, իր հայրենի բնակավայրերից տեղահանութեան, բռնի մահմեղականացման հայաջինջ վտանգը կախուեց շուրջ 200 հազար վասպուրականցիների գլխին, որին Վանը եւ Վասպուրականը դիմագրաւեցին անօրինական ինքնապաշտպանական պայքարով:

Գրքում ապացուցուում է, որ պատմութեան դասերն անանց են, ուսանելի այսօրուայ արցախեան հերոսամարտի մեկնակէտից: Հայ ժողովրդի յարատեւման եւ հայկական պետականութեան այսօրուայ եւ ապագայի հիմքերն անցեալի դասերի վերաիմաստաւորման եւ հայկական պետականութեան պահպանման համար մղուող մշտարթուն պայքարի մէջ են:

Անշուշտ, Աւ. Յարութիւնեանի աշխատանքի կարեւոր դրուագներից են 1917 թ. փետրուարեան յեղափոխութեամբ պայմանաւորուած

տեղաշարժերը եւ ազգային-քաղաքական ուժերի գործողութիւնները Վասպուրականում: Յոյց է տրուում, թէ ստեղծուած նոր իրավիճակում ազգային եւ ընկերային ազատագրութեան յոյսի ինչ նոր ուղիներ էին տեսնում Վասպուրականի ազգային-հոգեւոր ուժերը: Դա աւելի ցայտուն է դրսևորուում 1917 թ. հոկտեմբերեան յեղաբեկումից յետոյ:

Աւ. Յարութիւնեանի մենագրութեան ուշագրաւ էջերից է նաեւ այն հարցերի վերհանումը, որոնք կապուած են կովկասեան ռազմաճակատի քայքայման, կազմալուծման եւ Վան-Վասպուրականի պաշտպանութեան հետ (1917 թ. հոկտեմբեր-1918 թ. յունուար): Այդ ժամանակ հայ ազգաբնակչութիւնը, ինչպէս 1915 թ. յուլիսեան շարաքաստիկ նահանջի օրերին, կրկին բախուեց նոյն խնդրին. հայ ազգային-քաղաքական ուժերն անպատրաստ էին եւ անկարող պատմական նոր զարգացումներին արագ արձագանքելու: Դարձեալ կրկնուեց 1915 թ. յուլիսեան փորձութիւնը, որում ազգային քաղաքական ուժերի համար բնութագրական չդարձաւ միասնականութիւնն ու համախմբուածութիւնը, ինչից անշուշտ, հայ ազգաբնակչութիւնը մեծապէս տուժեց:

Աւ. Յարութիւնեանի աչքից չեն վրիպել Վանի համայնքային ինքնավար կոմիսարութեան՝ հայկական նորանկախ կառավարութեան հռչակմանը եւ գործունէութեանը վերաբերող գրեթէ չհետազօտուած հարցերը: Եւ անշուշտ, ինչպէս իր բազմաթիւ հրապարակումներում, Աւ. Յարութիւնեանը դիպուկ անդրադարձ է կատարել Վան-Վասպուրականի 1918 թ. փետրուար-մարտ ամիսներին ծաւալուած ինքնապաշտպանական մարտերին, տեղի հայ ազգաբնակչութեան վերջին՝ 1918 թ. մարտի շարաքաստիկ գաղթին, հայ պետականութեան անկման եւ հայոց բնօրրաններից հնագոյններից մէկի՝ վան-Վասպուրականի դատարկմանը եւ վանեցու յետագայ փորձալից Ողիսականին:

Աշխատանքի վերջին էջերը, որոնք կարող են նոր հետազօտութեան նիւթ դառնալ, վերաբերում են չափազանց ուշագրաւ մի հիմնահարցի՝ Եղեռնից ու գաղթներից մագապուրծ Վասպուրականի հայերի, նրանց կողմից ստեղծուած զօրաշուկատների մասնակցութեանը 1918 թ. մայիսեան հերոսամարտերին: Այդ կռիւներում Վասպուրականի ու Վանի հայը տեսաւ իր գոյատեւման պայմանը եւ վերածնունդ երկիրը, ուր, ի թիւս այլոց, հանգրուանեցին նաեւ Վան-Վասպուրականի հայ ազգաբնակչութեան փրկուած եւ գոյատեւած բեկորները՝ խորապէս համոզուած, որ փրկութեան համար պարտական է իր մղած գոյակռուին:

Աւ. Յարութիւնեանի այս աշխատութիւնը փաստում է, որ 1915-1920 թթ. իրադարձութիւնների փոթորկալից յորձանուտից հայ ժողովուրդը դուրս եկաւ հոգեւոր մեծ մղումով, ծուարելով Արեւելեան Հայաստանի մի փոքր հողակատորի վրայ՝ պատրաստակամ կերտելու հայկական պետականութեան նորօրեայ շէնքը՝ փորձելով ամուր կանգնել ոտքերի վրայ՝ հայեացքը յառած դէպի էրզրում-Վան, մեծագոյն համոզումով սեփական հայրենիքի լուսաշող ապագայի հանդէպ:

Այս առումով Աւետիս Յարութիւնեանի մենագրութիւնն ուղղուած է սերունդներին, քանզի նրանով կարմիր թելի նման անցնում են Վան-Վասպուրականի հերոսական հայութեան գոյապայքարի տարեգրութեան շխամբող էջերը, դառնալով իւրայատուկ պատմամատեան երիտասարդ սերնդի հայրենասիրական դաստիարակութեան գործում, պատմադաս՝ այսօրուայ սխալներից խուսափելու եւ նորօրեայ պետականութեան հզօրացման համար:

Աւ. Յարութիւնեանի գիրքը կարդացւում է մէկ շնչով եւ վկայում, որ հայ ժողովրդի մէջ միշտ էլ ուժեղ է եղել ինքնագոյատեւման հզօր բնազդն ու իր ճակատագիրը սեփական կամքով տնօրինելու անշրջելի համոզուածութիւնը, որում հեղինակը միանգամայն հիմնաւոր կերպով կարեւորում է Հայ Առաքելական Եկեղեցու դերը:

Ի մի բերելով վերն ասուածը, կարելի է գալ միանշանակ հետեւութեան, որ Աւետիս Յարութիւնեանի մենագրութիւնը լուրջ ներդրում է հայագիտութեան եւ ընդհանրապէս հայ պատմագիտութեան մէջ՝ դառնալով սեղանի գիրք հայ ընթերցողի, պատմաբանի, եկեղեցու պատմութեան եւ այլ ասպարէզներում:

